

יוסף פרל

בוהן צדיק

ההדיר על פי דפוס ראשון וכתבי־יד
והוסיף מבוא וביאורים

יונתן מאיר

אחרית דבר
ישראל ברטל

מוסד ביאליק • ירושלים

SEFER BOCHEN ZADIK

Joseph Perl

Critically Edited by

Jonatan Meir

Afterword

Israel Bartal

עריכת לשון: אהרלה אדמנית

הספר יצא לאור בתמיכת:
רקטור אוניברסיטת בן גוריון בגנב
דיקנית הפקולטה למדעי הרוח והחברה
אוניברסיטת בן גוריון בגנב

מסת"ב 978-965-536-428-6 ISBN

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשפ"ד
סדר ועימוד: יהודית שטרנברג
הדפסה וכריכה: דפוס פרינטיב, ירושלים

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 2024
publishing.co.il-www.bialik
Printed in Israel

תוכן העניינים

9	על המהדורה יונתן מאיר
21	ספר בוחן צדיק
169	נספח ראשון. ראשי תיבות וקיצורים
173	נספח שני. מדרש שמות בספר בוחן צדיק
193	נספח שלישי. דפי הטיוטות לספר בוחן צדיק
313	קיצורים ביבליוגרפיים
347	מפתחות מפתח שמות 349; מפתח מקומות 356; מפתח חיבורים 358; מפתח עניינים 362
א	אחרית דבר ישראל ברטל

על המהדורה

בשנת 1868 הדפיס אברהם אורי קובנר ספרון חריף על הספרות העברית ושקיעתה. בתוך דבריו הגיע לדבר גם על כתביו הסאטיריים והפארודיים של יוסף פרל מטרנופול (1773-1839) ורשם:

עתה לא נוכל מבלי להזכיר את הספר "מגלה טמירין", מעשה ידי מחבר בלתי נודע בשם, אשר בסאטירים נעימים ונפלאים תאר לפנינו את כל תועבות החסידים מקטנם ועד גדולם; לא נוכל להערות את הענג הרב, אשר שבענו בקראנו את הספר הנחמד הזה; הוא בלצון חמד לו יספר לנו מכל מסתרי תורת החסידות, וכל זה יסופר כמו ראו עיניו, כי יתחפש בספרו, כי גם הוא חסיד, ובזה יוכל לחדור תוך מצפונותיהם. אלפי מתמרמים המדברים מכאב לב, לא יכלו לתת לנו מחזה שלמה מתועבות החסידים כמוהו. והנה עלתה בידינו לקרא בכתיבת יד ספר "בוהן צדיק" והוא בקרת על ספר "מגלה טמירין", ולא ידענו אם ישנו גם בדפוס. אך הבקרת הזאת יקרה עוד מ"מגלה טמירין" בעצמו, כי היא תחשוף לנו עוד נסתרות כאלה בחיי הצדיקים, אשר לא ידעו מזה אך אחדים מרובה. גם הספר הזה חיבר בן מחבר פלאי, אך רבים אומרים כי מלאכת מחבר "מגלה טמירין" בעצמו הוא, ויש ידים להשערה הזאת, כי באמת רוח אחד לשניהם, כמו אב אחד ילדם ומצור אחד חוצבו.¹

קובנר לא ידע שאכן אב אחד לשני החיבורים ושספר בוהן צדיק היה מעין המשך והשלמה לספר הסאטירי הנודע בשערים: הוא ספר מגלה טמירין, שנדפס בווינה 1819 (ראו עתה יוסף פרל, ספר מגלה טמירין, ההדיר על פי דפוס ראשון וכתבי-יד והוסיף מבוא וביאורים יונתן מאיר, ירושלים תשע"ד). היה זה חלק מלהטי הסאטירה של פרל, שחפץ לגלגל עתה את ספר מגלה טמירין בעולם ולשמוע את הדעות עליו, כשם שדמיין בספר מגלה טמירין עצמו את הצלחתו המדומה של 'הבוך' הגרמני (ספרו הגנוז 'על מהות כת החסידים'). ספר בוהן צדיק נדפס לראשונה בפראג 1838, אף על פי שטיוטה ראשונה שלו נכתבה שנים קודם לכן. בניגוד לספר מגלה טמירין שעוצב כספר חסידי, ועיקר כוחו היה בפארודיה על הטקסטים החסידיים ובסיפור העלילה הסאטירי הנפתל, מתגלה ב'בוהן צדיק' תמונה אחרת לחלוטין. דבר זה ניכר כבר בעמוד השער ובהקדמת הספר שאין בהם אותו הממד של אחיזת עיניים שעמד בלב ספר מגלה טמירין. אין כאן ניסיון לקעקע את הספרות החסידית מתוך סגנונה ושפתה שלה, אלא ניסיון להציג באופן סאטירי את כלל החברה היהודית, ובייחוד את אלו שעומדים מנגד ולא יוצאים נגד התנועה החדשה שהולכת ומתפשטת

1 קובנר, חקר דבר, עמ' 49. ראו על כך ורסס, עיונים, עמ' 399; גריס, הספר כסוכן תרבות, עמ' 118.

במזרח אירופה. באיגרות הראשונות עוד נושבת 'לשון החסידים', אך בסוף הספר משיל עובדיה בן פתחיה את מחלצותיו והופך להיות זהה עם יוסף פרל עצמו. אף שקובנר סבר ש'בוהן צדיק' גדול מ'מגלה טמירין', נדמה שהערכה זו לא נתקבלה כלל על הקוראים והמבקרים שבאו אחריו. רבים ראו בו ספר נחות מבחינה ספרותית לעומת 'מגלה טמירין', עד שקמו אחדים וטענו שפרל אינו מחברו. את 'מגלה טמירין' ראו כחטיבה ספרותית שלמה בעלת רצף סגנוני ורעיוני. לעומת זאת ב'בוהן צדיק' מצאו חוהים וחרולים ולא ידעו איך להתמודד עם מורכבותו. אחרי 'מגלה טמירין' נראה הספר החדש כנופל ממנו הרבה בערכו או כמעין ספיח לו.² נראה כי ראייה זו נובעת מפענוח לא נכון של הרמיזות בספר, או בלשון אחר: מהיעדר כל פענוח של רמזי השמות המופיעים בו, כמו גם מקריאה שטחית של החלק האוטופי המופיע בסוף הספר. בחשיפת מדרש השמות של פרל מקבל הספר רובד חדש ומורכב, וכך לא רק שאינו נופל מספר מגלה טמירין אלא אף עולה עליו מבחינת המורכבות של ההתמודדות עם הזרמים השונים ביהדות המאה התשע עשרה. ניתוח מדויק של עלילת הספר ומבנהו, לצד ניתוח של מדרש השמות הטמון בו, נעשה בכרך הראשון של מפעל ההדרת כרכי יוסף פרל (חסידות מדומה: עיונים ביצירתו הסאטירית של יוסף פרל, ירושלים תשע"ד). שם ימצא הקורא גם ניתוח מעמיק ונרחב יותר של הסוגיות העולות בספר ושל ההקשר שבו נדפס.³ גם אם לא מצויר בספר בוהן צדיק אותו עולם דמוני, פרוע ומופקר המתגלה בספר מגלה טמירין, וגם אם חסרה כאן אותה שלמות ספרותית גאונית המתגלה בספר הראשון, זו שמבהילה את נפש הקורא בו עד לימינו, הרי שחן רב עוטף גם את הספר שלפנינו.⁴

ספר בוהן צדיק טומן בחובו 'שיחות' על מהותו של ספר מגלה טמירין (כדרךם של כמה סאטיריקונים שגלגלו את ספריהם במציאות חדשה בכדי לראות כיצד נתקבלו ברבים), לעג על כמה אדמו"רים (בייחוד על אברהם יהושע השל מאפטא, שחתם גם את עלילת ספר מגלה טמירין), וגם תיאור נרחב של רבני גליציה (ראש להם יהושע השל באב"ד בטרנופול, אפרים זלמן מרגליות בברודי ויעקב אורנשטיין בלבוב) המצוירים כמי שחונפים לכת החדשה ויראים לצאת כנגדה באופן פומבי (בכך דימה להצביע על שקיעת המוסרית של אותן ערים שנודעו בעבר כערים אנטי-חסידיות והכריזו חרמות

2 למשל קלוזנר, היסטוריה, ב, עמ' 313; צינברג, די געשיכטע, א8, עמ' 106; הנ"ל, תולדות, ו, עמ' 64; פפר, ההשכלה המתקופה, עמ' רמו-רמז; שאנן, הספרות העברית, א, עמ' 173-175; קרסל, יוסף פרל, עמ' 32; דאובר, שדים, עמ' 216. אחרים ראו בבוהן צדיק רק המשך לספר הראשון ותיארו אותו כ'מילואים לספר מגלה טמירין', וויינלעז, יוסף פערל, עמ' xxx; כץ, נייע מאַטעריאַלן, עמ' 559. הערכה חיובית ראשונה, לצד ניתוח מעמיק יותר של הספר, נעשתה בידי ורסס, גורלו של סטיריקן; הנ"ל, גנזי יוסף פרל, עמ' 267-272; הנ"ל, סאטירה (כ"י), עמ' 59-64. רוח חיובית נושבת במאמר מוקדם של שיי"ר, ביקורת בוהן צדיק, עמ' 45-57; וכן בכמה הערות של פין, כנסת ישראל, עמ' 497.

3 מאיר, מדרש שמות, עמ' 557-590; הנ"ל, חסידות מדומה, עמ' 159-206.

4 ראו על כך את דברי דן מירון, לפני שער החוק, עמ' ו-ז.

על החסידות). כמובן פרל צפן את כל השמות על דרך הגימטרייה, כך שהמשכיל ידע למה ולמי כיוון, והתמים יזהה בדמויות הטיפולוגיות את אלו הקרובים אליו. החיבור נפרש על פני מרחב גאוגרפי רחב יותר מספר מגלה טמירין והוא מקיף תחומים רחבים בהרבה. במובן זה הגיע פרל בספר זה לשלב חדש ביצירתו הספרותית. עובדיה בן פתחיה מפציע שוב מתוך המרחב המיתולוגי של 'שבחי הבעש"ט' וזוכה לכמה אמצעים מאגיים (בהם לוח כתיבה פלאי המכונה 'שרייבטאפיל' המקליט שיחות, ענן צמוד המשמש אותו לצורך 'קפיצת הדרך' וכמובן יכולת להיות 'רואה ואינו נראה'). הספר מורכב מחליפת איגרות בין עובדיה לחבריו (משה אומניר, יעקב שקלאבער) וסופריו או עוזריו (מאיר כהנא, שמואל מליניץ), שיחד איתו עוברים מעין טרנספורמציה או המרה של ממש. אם בספריו הקודמים הטמיע פרל את הגאוגרפיה המדומיינת של החסידות העולה ב'מזרח', עתה בספר בוהן צדיק תיאר את התפשטותה של החסידות בליבן של הקהילות היהודיות בגליציה, שאותן דימה כ'מערב'.⁵

עובדיה יוצא לעולם, וכל רצונו הוא לחזק את 'אמונת החכמים' שלו ולגלות אם חיבורו נשא פרי. אך במהלך מסעו הוא מגלה שלא רק שאין מי שמבין את מהות ספרו ומטרתו, אלא שהחברה היהודית על כל רבדיה מלאה בשקר ובתרמית. אומנם בתחילה מצליח עובדיה להקליט כמה 'שיחות' על ספר מגלה טמירין, המובאות באיגרות הראשונות, אך עד מהרה לוח הכתיבה מתמלא.⁶ חיפושיו הנואשים אחר 'איש ישר' שיפיה על אותיות 'השרבייטאפיל' (כך שהאותיות שנרשמו עליו תימחקנה, והוא יוכל להמשיך להשתמש בכלי המאגי) מגלים תמונה עגומה למדי – איש כזה לא נמצא בנקל. יש כאן ביקורת נוקבת על חסידים וצדיקים, על משכילים מדומים, על רבני גליציה, על למדנים, על סוחרים ועל בעלי מלאכה שעושים את עבודתם ברמייה ועוד. אך לא רק ביקורת טמונה בספר מעניין זה, אלא גם הבלחה של מרחב אוטופי, או שמא יש לומר 'הטרוטופיה'.

5 על גאוגרפיה מדומיינת זו ראו מאיר, חסידות מדומה, עמ' 195-196. בשנת 1816 כתב נחמן קרוכמאל (רנ"ק) על צמיחת החסידות 'במערת פריצים וואלאחייא, בערבות מדבר אוקראינא ובין הכפרים שעל ספר אונגארן', 'לא כן בקהלות הישנות והמפורסמות בתורה בחכמה במנין, כקראקווא, לבוב, לובלין, בראדי, טארנאפאל, וילנא, בריסק ודומיהם'; ואם החסידות מגיעה לערים אלו, הרי שזה מתרחש 'בסיבות שונות ובעזר הרבנים', קרוכמאל, מכתב, עמ' נ; הנ"ל, מכתב כה, עמ' 90.

6 בארכיון פרל מצויות כמה טיוטות של 'שיחות' בעברית וביידיש על ספר מגלה טמירין ומהות מחברו שחלקם מנוסחים כ'שיחות חסידים' על הספר (שם, עמ' 214-215; וניסיון דומה עשה בהקדמה המיוחדת ביידיש לתרגום מגלה טמירין: פרל, מגלה טמירין, נספחים, עמ' 519-549). פרל ניזון בכך לא מעט מחיבורו המוקדם של ריב"ל, 'מגלה סוד' (1820), שכל עניינו 'שיחה בין שני חסידים בבית תפלתם הנקרא חסידים שטיבל או קלייזיל אשר בק"ק אלוך על אדות ספר מגלה טמירין המיוחס להחסיד ר' עובדיה בן פתחיה', חיבור שהובא לדפוס בדי פרל בווינה 1830 בשם: 'דברי צדיקים'. ראו מאיר, מגלה סוד. על חטיבה נוספת המגלגלת את ספר מגלה טמירין בעולם בידי מוכר ספרים, חטיבה שאולי הייתה מסגרת כללית ראשונה של ספר בוהן צדיק אך נגנזה, ראו להלן, נספח ג.